

КУЛЬТУРНО-ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА У ЗІСТАВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

*Голубовська І.О.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ВСЕСВІТ КРИЗЬ “МОВНЕ ДЗЕРКАЛО”: УНІВЕРСАЛЬНЕ ТА ІДІОЕТНІЧНЕ

На межі тисячоліть відбулася докорінна зміна базисної науково-лінгвістичної та гуманітарної парадигми, коли системно-структурна парадигма поступилася місцем парадигмі антропоцентричній, функціональній, яка повернула людині статус “міри всіх речей” та поставила її у центр Світобудови. Дослідницький інтерес лінгвістів перемістився, так би мовити, з сосюрівських правил гри у шахи на самих гравців. Це призвело до перегляду багатьох традиційних положень мовної семантики й лінгвосеміотики. Сучасні лінгвісти намагаються узагальнити шляхи розвитку іманентно-семіологічної парадигми у вітчизняному мовознавстві та визначити основні контрапункти її взаємодії з новою, культурно-філософською парадигмою. На сьогодні у мовознавчій науці утвердилися принципи антропоцентричності й антропоморфності мови, мовна форма почала розглядатися як відображення структур людської свідомості. Все це зумовило новий стиль лінгвістичного мислення, який потребує опрацювання власного категоріального апарату, вироблення нових підходів до вивчення лінгвістичних феноменів.

Типовим об’єктом для лінгвокультурних розвідок останнього часу виступають національно-мовні картини світу. Проте у більшості досліджень поняття мовної картини світу як втілення національної ментальності певного етносу все ще співвідноситься насамперед з лексико-семантичним рівнем мовної системи. Такий підхід, як видається, сягає корінням у дослідницькі пріоритети 70-х – 80-х років минулого століття, коли головним об’єктом уваги фахівців виступали лексико-семантичні поля (ЛСП), лексико-семантичні групи (ЛСГ), тематичні групи (ТГ), існування яких підтверджувало тоді ще гіпотезу про системність лексичного рівня мови, а в разі зіставного вивчення цих мовних феноменів демонструвало національну автентичність структурації семантичного простору порівнюваних мов. Аналіз національно-мовних картин світу на матеріалі чотирьох мов (української, російської, англійської, китайської), результати якого викладені у моїй монографії “Етнічні особливості мовних картин світу” (Київ, 2004) [1] показав, що поняття мовної картини світу в сучасній антропологічній лінгвістиці має визначатися, виходячи з того змісту, який В. фон Гумбольдт вкладав у поняття “форми мови” (сума всього мовного змісту, внутрішня структура мови в цілому, глибинний принцип її породження). Було продемонстровано, що субстанційно-ідеальний мовний континуум, будучи єдиним і безперервним, моделює специфічні риси національного світосприйняття та національного складу мислення фактично на всіх ярусах мовної системи за допомогою дознакових,

знакових і супразнакових мовних величин. Таким чином, “вузьколексичне” розуміння мовної картини світу, яке спостерігалось у лінгвістиці 70-х – 80-х років ХХ століття, можна певною мірою вважати лінгвістичним анахронізмом.

Згадаймо, що визначний американський антрополог Е. Сепір, заперечував навіть щонайменший зв'язок між формою мови та національним темпераментом. Проте дослідження мовного матеріалу переконало нас у тому, що все-таки такий важкий для безпосереднього споглядання феномен, яким є етнічна ментальність, дає мовні рефлекси. Причому вираження культурно-національної специфіки відбувається на всіх без винятку рівнях мовної системи.

В якості методології дослідження було запропоновано наукове припущення про ізоморфізм структурації фізичного та мовного семантичного простору. Як відомо, зараз у сучасній фізичній науці панує квантово-хвильова теорія, згідно з якою фізичний простір виступає певним чином “квантованою” сутністю, де властивості частинки та хвилі (що виступають основними поняттями квантової механіки) збігаються. Згідно з постулатами квантової механіки, частинки мають властивості хвилі, а хвилі мають властивості частинок. Таким чином, у першоосновах матерії відмінність між матерією та її виявом нівелюється. Проекція цього положення фізики мікросвіту на лінгвістичний ґрунт дозволяє простежити схожу амбівалентність мовних одиниць, коли формальний або смисловий компоненти ідентифікуються не за своєю “матеріальною субстанцією”, а за функцією, яку вони виконують (фонема, значення слова, сема). Цей постулат квантової механіки дозволяє розглядати образ (ідеальне утворення) як спосіб культурного квантування семантичного мовного континууму, що знаходить своє втілення у виленовуванні слів – культурних концептів, які містять у концентрованому вигляді відомості про національну ментальність. Семантика подібних слів охоплює такі елементарні компоненти, які неможливо виділити як структурні одиниці: їхню ідентифікацію уможливорює тільки функція, котру вони виконують у культурно-семантичному універсумі національної мови. Крім того, “культурнонавантажені” мовні одиниці ніби “розкидані” по всьому змістовому каркасу мови, вони не створюють системних угруповань (полів), що також свідчить про певну подібність до “буття” елементарних частинок.

Щодо методики дослідження національно-мовних картин світу, то її складовими мають виступати різноманітні методи і прийоми: поряд із традиційними описовим, зіставним, типологічним методами, етимологічним аналізом у його онтологічній іпостасі, компонентним і контекстуальним аналізом використовується прототиповий аналіз, концептуальний аналіз, аналіз за методикою семантичних примітивів, прийом перекладу, психолінгвістичне семантичне шкалування, опитування інформантів тощо.

Вивчення засобів есіх мовних ярусів, які розглядалися з точки зору їхньої участі у вираженні універсального та ідіоетнічного та їх причетності до експлікування культурно детермінованих феноменів, показало, що у фокусі уваги дослідника мають перебувати культурні концепти, специфіка вираження емоційності у мовах, що належать різним культурним регіонам, роль архетипів у процесі вторинного семіозису, етномовні стереотипи, особливості вияву етнічної особистості на синтаксичному рівні тощо.

У результаті аналізу емпіричного мовного матеріалу чотирьох мов (української, російської, англійської та китайської) були сформульовані теоретичні постулати міжмовних лінгвокультурологічних студій:

Перше. Національно-мовні картини світу, під якими розуміється вербалізована інтерпретація етносом навколишнього світу і себе самого у цьому світі, складаються з універсальної та національно-специфічної частин. Перша частина (“загальний поняттєвий

базис людства”) є, по суті, сукупністю ментальних універсалій, позанаціональним мисленнєвим кодом, який виступає спільною основою природної мови, мислення та культури. Друга частина національно-мовних картин світу, яка втілює національну специфіку, утворюється внаслідок перекодування єдиного для всіх етносів мисленнєвого коду на вербальний у межах конкретної етнічної мови, що супроводжується накладанням національно-специфічних нюансів світовідчуття, світоосмислення й світооцінки на універсальну логіко-поняттєву основу.

Друге. Виникнення мовних національно-специфічних форм, що й обумовлюють самобутність національно-мовних картин світу, детермінується двома основними факторами: а) фрагментом реального світу, який впливає на колективну свідомість етносу; б) особливостями самої колективної етнічної свідомості, які виявляються в неоднаковості концептуалізації мовою сенсорно-рецептивного, логіко-поняттєвого, емоційно-оцінного та морально-ціннісного компонентів “наївної” етнічної свідомості.

Третє. Розуміння різних культур як якісно відмінних поглядів на одну й ту саму навколишню дійсність дозволяє трактувати культуру в термінах особливого типу знання, що відбиває відомості про рефлексивне самопізнання людини в процесі її життєвої практики. Мова виступає у подвійній функції форми зберігання і форми відтворення культури, тобто тим духовним інструментом, що формує специфіку світобачення свого носія. Вивчення мови як культурного феномена в єдності трьох семіотичних аспектів: семантики, синтактики і прагматики сприяє виявленню лінгвокультурем, тобто тих “культурнонавантажених” мовних одиниць, які втілюють результати взаємодії мови та культури. Причому культурна інформація “розкидана” по всьому формально-семантичному мовному континууму, не створюючи онтологічно реальної системи.

Четверте. Виходячи із природи двох чинників породження національно-самобутніх концептів у рамках національно-мовних картин світу (природне середовище етносу та національний спосіб мислення, національна ментальність), лексика конкретної національної мови може бути поділена на дві великі групи: 1) концепти реальних об’єктів зовнішнього світу; 2) концепти колективної етнічної свідомості. Слова, що належать першій групі, розпадаються на три підгрупи: 1а) номени, які позначають однакові для різних мов поняття, відмінні за ступенем деталізації і змістовим наповненням значень; 1б) номени, що позначають специфічні, унікальні для певного мовного ареалу поняття (безеквівалентна лексика); 1в) номени, що позначають близькі поняття різної прототипової віднесеності (слова з різним лексичним фоном). У другій групі лексики виділяються такі три підгрупи: 2а) культурно зумовлені слова-концепти, позначення абстрактних специфічних понять; 2б) номени, що містять оцінно-ціннісний конотативний компонент; 2в) слова, що належать до сфери міфічних категорій, породжених колективною свідомістю етносу.

П’яте. Системно-семіотичний підхід до висвітлення культурно детермінованих мовних феноменів зумовлює необхідність перегляду усталеного у вітчизняному мовознавстві положення про довільність ознаки, покладеної в основу найменування позначуваного предмета чи явища: повторюваність однієї й тієї самої мотивуючої ознаки в різних видах номінації в рамках семантичних рядів або концептуальних сфер служить вагомим аргументом проти довільності її вибору як базису найменування.

Шосте. Культурні концепти, або “ключові слова культури” тлумачаться як культурно зумовлені ментальні утворення, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів і установок етносів і у яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу. Концептуальний аналіз як засіб дослідження

культурно зумовлених понять потребує всебічної процесуальної об'єктивізації. Адекватній вибірці слів-культурних концептів сприятимуть шість основних принципів: 1) принцип словникової (культурної) розробленості; 2) принцип частотності вживання; 3) принцип високої словотвірної розробленості; 4) принцип поширеності в межах фразеологічних одиниць мови; 5) принцип облігаторності аксіологічної маркованості; 6) їх “ключовий” характер для духовності певного лінгвокультурного ареалу.

Сьоме. Специфіку етнічної ментальності найрельєфніше втілюють слова-культурні концепти (наприклад: укр. *воля, доля, лихо*; рос. *тоска, удасть, воля, судьба, правда, пустота*; англ. *self, individualism, privacy*; кит. *qi* (світова енергія), *yin* (жіноче начало), *yang* (чоловіче начало), *ming* (доля), які виступають фундаментальними поняттями певної духовної культури і часто-густо не мають відповідників у інших мовах. Міжмовне зіставлення, на перший погляд, подібних концептів (укр. *доля* – рос. *судьба*; укр. *воля* – рос. *воля*) виявляє їхні суттєві розбіжності, зумовлені як суто лінгвістичними, так і екстралінгвістичними, історико-психологічними чинниками.

Восьме. Взаємовплив навколишнього середовища мовного соціуму (тобто природного і створеного руками матеріального середовища), етнічної свідомості та духовної культури етносу створює лінгвокультурний зміст певної мови, одиничним виявом якого є лінгвокультурний факт (в інших термінах, “концепт”, “лінгвокультурема”). Лінгвокультурний факт є втіленням відчуженої мовою реальності, у площині якої об'єктивно існуючі предмети та явища набувають суб'єктивної оцінності.

У триаді відношень *навколишнє середовище – етнічна свідомість – мова етносу* фактор природного середовища відіграє найважливішу роль у формуванні лінгвокультурного змісту мови, однією з основних складових якого є образні еталонні стереотипи сприйняття та осмислення дійсності. Джерелом їх утворення є певний набір референтів, специфіка якого визначається тим фрагментом природного середовища, який дано етносу у безпосередньому спогляданні. Вторинної образної або символічної категоризації зазнають, як правило, лише ті референти, котрі поширені на території, де проживає етнос. Джерелом образних еталонних стереотипів можуть виступати флора і фауна, клімат, ландшафт, природні матеріали, які притаманні географічному ареалу, де поширений певний етнос.

Номени тварин (свійських та диких) і рослин (польових та культивованих) у їхньому вторинному “антропоморфному” означуванні дозволяють дослідити роботу гностико-асоціативно-оцінного апарату етнічної мовної свідомості. Специфіка розподілу емоційних оцінок-конотацій між однаковими референтами в різних мовах висвітлює систему національно-культурних преференцій та цінностей, формування якої, як видається, значною мірою належить до сфери колективного підсвідомого.

Унікальність національного емотивно-образного осмислення тварини зумовлюється кількома чинниками: 1) географічною та культурною віддаленістю мовних регіонів; 2) “життям” тварини в національному фольклорно-міфологічному і літературному контексті; 3) значущістю тварини в культурно-господарській діяльності етносу (свійські тварини), а також її поширеністю у природному середовищі етносу (дикі тварини).

Дев'яте. Паремії (прислів'я та приказки) виступають тією частиною національних фразеологій, що найрельєфніше відбиває національно зумовлені ціннісні уявлення народу про навколишній світ і своє буття в ньому. Аксіологічна значущість пареміологічних одиниць дозволяє розглядати їх як продукт морально-ціннісної концептуалізації дійсності мовами. Пареміологічний корпус чотирьох досліджених мов відображає не тільки універсалії загальнолюдського життєвого досвіду, а й представляє неповторні зразки

національної логіки та світооцінки, що сприяє виявленню ментальних особливостей етносів.

Десяте. Аналіз уявлень чотирьох етносів про життя та смерть, роботу та час, багатство та бідність на пареміологічному тлі із застосуванням поняття ціннісної інформеми (ідеологеми) дає можливість зробити певні узагальнення щодо етичної оцінки зазначених вище явищ як виявів традиційної народної моралі різномовних етносів.

Одинадцяте. Вибір певного явища дійсності об'єктом пареміологічної детермінації свідчить про його значущість для носіїв етнічної мови та культури. Психологічно і культурно значущі для етнічної ментальності феномени піддаються “стихійному” кількісному маркуванню на мовному рівні, що створює особливий індекс змісту культури, який часто-густо вказує на відносну важливість різних аспектів етнічної культури.

Дванадцяте. Беручись за крос-культурне дослідження, вчений має дотримуватися етичного принципу “презумпції нерозуміння”, сформульованого московським дослідником Георгієм Гачевим: лінгвіст-культуролог зобов'язаний не лише нівелювати звичні схеми сприйняття та розуміння, нав'язані йому рідною мовою, а й подолати свій підсвідомий етноцентризм, прагнучи максимальної об'єктивності в інтерпретації лінгвокультурних фактів мов, носіями яких виступають різні етноси.

Використана література:

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К.: Логос, 2004. – 284 с.

Зеленько А.С.
*Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ВЧЕННЯ АКАД. М. Я. МАРРА ПРО МОВНУ ВЗАЄМОДІЮ ЯК НАУКОВА ОСНОВА ЗІСТАВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВ

Ця стаття – складова комплексної роботи автора, присвяченої проблемам семасіології. У лінгвістичній спадщині акад. М. Я. Марра висвітлюється питання про контактування мов.

Нині слід визнати, що безпідставно й бездоказово недооцінювалася роль схрещування мов у концепції акад. М. Я. Марра радянськими мовознавцями у часи розвінчування культури останнього [1].

Пропонована організаторами конференції проблематика орієнтується на вже приривпадку максимально доцільно скористатися, крім відповідного розділу про розвиток мови у підручнику, також названим нами посібником, що становить собою збірник матеріалів виїзного розширеного засідання Ученої ради Інституту мовознавства АН СРСР, присвяченого проблемі субстрату [2] та конференції визначних учених Радянського Союзу, на якій було піддане нищівній критиці “нове вчення” акад. М. Я. Марра. Сучасні інтеграційні процеси в економіці, політиці, мовному будівництві ще з більшою очевидністю підтверджують слова бібліографа акад. М. Я. Марра В. А. Міханкової про те, що хоча процес утворення майбутньої єдиної мови людства не уявлявся ученим в усіх деталях зрозумілим, але, безсумнівно, було для нього, що того не може уникнути жодна національність, що в той же час він не загрожує нічому національному росту, розвитку